* سید عنصر اظہر
** ڈاکٹر بابر نسیم آسی

حضرت سلطان باہو دی فارسی لکھتاں دا فکری ویروا

حضرت سلطان باہو پنجابی زبان دے اُچ پدھر دے منے پر منے صوفی شاعر نیں۔ اوہناں نوں پنجابی شاعری وچ سی حرفی دا موڈھی وی متھیا جاندا اے۔ ایہ گل وی اچنبے توں گھٹ نہیں کہ سلطان باہو ہوراں نے ایک سو چالیہہ (140) کتاباں فارسی زبان وچ لکھیاں نیں جیہناں وچوں زیادہ تر دا اج کوئی نشان وی نہیں لبھدا پر اوہناں دی اکتی (31) کتاباں عاشقاں تے کاڈھیاں دی کوششاں نال ناصرف مِل گیاں نیں بلکہ چھاپے وی چڑھ چکیاں نیں۔ شاکر کنڈان ہوراں کاڈھ کڈھی اے کہ:
''سلطان باہو دی کتاباں دی تعداد ایک سو چالیہہ اے پر سلطان الطاف علی دے آکھن پاروں اوہناں دیاں اکتی (31) کتاباں لبھدیاں نیں، تے صدیق کلیم ہوراں نے اوہناں دی کتاباں دی تعداد سینتی (37) دسی اے۔''(1)

پروفیسر احمد سعید ہمدانی ہوراں دی پُن چھان پاروں 'مناقب سلطانی' وچ لکھیا اے: ''سلطان باہو ہوراں عربی تے فارسی زبان وچ ایک سو چالیہہ کتاباں لکھیاں۔ فارسی زبان وچ نعتاں تے مثنویاں لکھیاں۔ پنجابی زبان دی شاعری وچ جھنگ تے خوشاب دی پنجابی دا مٹھا لہجہ ویکھن نوں لبھدا اے۔ ایہناں ایک سو چالیہہ کتاباں وچوں زیادہ تر ضائع ہو چکیاں نیں۔''(2) پروفیسر ڈاکٹر نسیم ہوریں ایس بارے لکھدے نیں: ''حضرت سلطان باہو سَو دے نزدیک کتاباں تصوف بارے لکھیاں جیہڑیاں تصوف بارے سند سمجھیاں جاندیاں نیں، پر افسوس دی گل اے پئی اج اوہناں وچوں صرف چونتی کتاباں دے قلمی نسخے لبھدے نیں۔''(3) خالد پرویز ملک ہوری اپنی کتاب 'حیات و تعلیمات سلطان باہو' وچ اوہناں دیاں لکھتاں دی تعداد تے اہمیت بارے چانن پاندیاں حضرت فقیر نور محمد کلاچوی دے حوالے نال لکھدے نیں کہ حضرت سلطان باہو ہوراں سوتوں زیادہ کتاباں فارسی وچ لکھیاں تے اوہناں وچوں فارسی دی چالیہہ قلمی کتاباں میرے کول موجود نیں۔ میرا علم تصوف تے بوہت وسیع مطالعہ اے، میں متقدمین تے متاخرین، سالکین تے مشائخ دی بوہت ساریاں کتاباں پڑھیاں نیں، پر جیہڑا اثر سلطان باہو ہوراں دی کتاباں وچ اے دوجیاں چوں کوئی اوہناں دی خشبونوں وی نہیں اپڑ سکیا۔''(4)

تعدادتوں اڈ جے اسیں سلطان باہو دی ایہناں کتاباں دی ادبی اہمیت تے تصوف دی دنیا وچ اوہناں دے مقام بارے جھات پائے تاں پتہ چلدا اے پئی: ''سلطان العارفین ہوراں دی کتاباں دی

علم و ادب، معرفت تے ثقافت اسلامی دے جہان وچ بڑی اہمیت رکھدیاں نیں۔ اوہناں دی ہر کتاب مرشد کامل دا درجہ رکھدی اے۔ اوہناں دا ماخذ تے منبع قرآن تے احدیثِ نبویؐ نیں یعنی ایہ کتاباں علم لدنی تے مکمل الہامی نیں۔''(5)

حضرت سلطان باہو ہوراں دی ایہناں کتاباں بارے محترمہ رفعت یاسمین ہوری اپنے مقالے وچ لکھدیاں نیں: ''سلطان باہو ہوراں دی کتاباں جیہڑ یاں رشد و ہدایت لئی لکھیاں گیاں نیں، اوہناں وچ شریعت وطریقت وحقیقت ومعرفت الٰہیہ تے مراقبہ تے نفس امارہ نوں مارن دے طریقے، تصور اسم ذات، طالب دیاں صفتاں تے مرشد بارے مضمون وی لبھدے نیں۔''(6)

معروف محقق و باہو شناس پروفیسر ڈاکٹر کے۔بی نسیم حضرت سلطان باہو ہوراں دے تصوف اتے اوہناں دیاں کتاباں دی اہمیت بارے لکھدے نیں: ''اوہناں دیاں کتاباں وچ جیہڑا تصوف تے عرفان لبھدا اے اوہ دوجیاں توں بالکل وکھرا اے۔ اوہناں دیاں گلاں الہامی نیں..... اوہ اُچے مقامات جیہڑے سالاں دی عبادتاں تے ریاضتاں پاروں میسر آوندے نیں ایس طریقے وچ ایک لمحے وچ لبھ جاندے نیں۔''(7)

سلطان باہو ہوراں دیاں لکھتاں دے ناں پن چھان کرن والیاں انج لکھے نیں: ''اسرار القادری، امیر الکونین، اورنگ شاہی، توفیق الہدایت، تیغ برہنہ، جامع الاسرار، محبت الاسرار، دیدار بخش، دیوان باہو، رسالہ روحی، سلطان الوہم، شمس العارفین، عقل بیدار، عین العارفین، عین الفقر، فضل اللقا، قرب دیدار، کشف الاسرار، کلید التوحید (صغیر)، کلید التوحید (کبیر)، کلید الجنت، گنج الاسرار، مجالستہ النبی، محبت الاسرار، محکم الفقرا، محک الفقر (صغیر)، محک الفقر (کبیر)، مفتاح العارفین، نور الھدیٰ (صغیر)، نور الھدایت عین نما المعروف نور الھدیٰ (کبیر)۔''(8)

رفعت یاسمین اپنے مقالہ وچ سلطان باہو دی ایسیاں کتاباں دا ذکر وی کیتا اے جیہڑ یاں اج مڈھوں ای نہیں لبھدیاں۔ اوہناں دے خیال پاروں، ''اوہ کتاباں جیہڑ یاں اج بالکل نہیں لبھدیاں اوہناں دے ناں ایہ نیں۔ مجموع الفضل، تلمیز الرحمٰن، قطب الاقطاب، شمس العاشقین، عین النما تے دیوان باہو صغیر تے کبیر۔''(9)

فقیر الطاف حسین نے سلطان باہو دیاں تیتی (33) کتاباں دے ناواں دی دس پائی اے: ''عین الفقر کبیر، عین الفقر صغیر، عین الفقر متوسط، عقل بیدار کبیر، عقل بیدار صغیر، تلمیز الرحمٰن، مجالستہ النبی، محبت الاسرار، اسرار قادری، جامع الاسرار، توفیق الہدایت، تیغ برہنہ، مجموع الفضل، محک الفقر کبیر، محک الفقر صغیر، رسالہ روحی شریف، اورنگ شاہی، امیر الکونین، مفتاح العاشقین، قرب دیدار، مجموع الفضل، نور الھدیٰ کلاں، عین نما، قلب الاقطاب، ابیات باہو، حجتہ الاسرار، پنج گنج، مخزن فی۔''(10)

سلطان باہو دیاں فارسی لکھتاں:

سلطان باہو ہوراں نے اپنی ساریاں نثری لکھتاں وچ صوفیانہ تے عاشقانہ و عارفانہ شعر وی شامل کیتے نیں۔ پروفیسر ڈاکٹر محمد اختر جعفری لکھدے نیں: ''جے اسی شعر وچ توحید، عرفانِ رسالت، دانش وحکمت، عشق حقیقی تے عجز وانکسار، دوزخ تے وجدان، مہربان انسان دیاں مہربانیاں، اہمیت مرشد، ظاہر داری دی مخالفت، باطن دی اصلاح، عشق حقیقی دا سوز، حق گوئی تے عمل دی تلقین تے عشق رسولؐ ورگے مضموناں دا وادھو استعمال ویکھن نوں لبھدا اے۔ ایہنا نوں پڑھن باہجوں ہر کوئی سلطان باہو نوں بوہت وڈا انسان تے شاعر من لیندا اے۔''(11)

حضرت سلطان باہو دا غزلاں دا دیوان جیہڑا عاشقانہ و عارفانہ مزاج دیاں غزلاں نال بھریا ہویا اے اوہناں وچ مشہور فارسی شاعراں جینویں مولانا روم، سعدی شیرازی، حافظ شیرازی، تے امیر خسرو دا ناصرف فنی تے فکری رنگ لبھدا اے سگوں اوہناں دے شعر وی تھاں تھاں تے نظر آوندے نیں۔ اوہناں دی غزل وچ عشق حقیقی تے عشق مجازی، عرفان وتصوف دے کلبوت وچ نظر آوندا اے۔ اوہناں دا جھکا وی وحدت الوجودی شاعراں ول لبھدا اے۔ جس دا اظہار اہناں دے سارے فارسی تے پنجابی کلام وچ تھاں تھاں تے نظر آوندا اے۔ اہناں دی غزل دا ایہ شعر ویکھو:

ھو الاول ھو الاخر ظہور آمد تجلی او
بذات خود ھو پیدا حق کہ لا فی الکونین الا ھو (12)

قاضی جاوید ہوراں دے خیال وچ: ''سلطان باہو وحدت الوجود دے فلسفہ دے قائل تے سن پر ایہ فلسفہ اوہناں دے فکری نظام دی بنیاد نیں۔ ایہ گل بالکل صاف اے پئی اوزندگی تے کائنات بارے اہناں دے وچار ایس فلسفہ نال کوئی واسطہ نہیں رکھدے۔''(13) سلطان باہو دی فارسی غزل بارے ڈاکٹر کے۔ بی نسیم لکھدے نیں کہ: ''سلطان العارفین حضرت سلطان باہو قدس سرہٗ العزیز اپنی چورنجا (54) غزلاں وچ معبود حقیقی تے عشق حقیقی دا پرچار، ریاکاری دی تکذیب، نفس تے حُبِ دنیا دی تذمیم، دونواں جہاناں دے محبوب دی تجلیات دا ذکر، میل تے جدائی دا ذکر، قرب حق دے انوار دا ذکر، طریقت وچ صفائی باطن تے سخت کوشی نوں بڑے بھرویں انداز وچ پیش کردے نیں۔''(14) دیوان باہو دی غزلاں وچ اقرار کامل، وحدانیت وربوبیت اللہ تعالیٰ نظر آوندے نیں۔ سلطان باہو دی غزلاں وچ فنا فی اللہ دا سبق ملدا اے۔ فارسی دیوان باہو دی پہلی غزل دے کجھ شعر ویکھو:

یقین دارم درین عالم کہ لا معبود الاّ ھو ولا موجود فی الکونین لامقصود الاّ ھو
چو تیغِ لا بدست آری بیا تنہا چہ غم داری مجواز حق یاری کہ لا فتاح الاّ ھو (15)

ایک ہور غزل وچ طلب عشق الٰہی، فنا فی الذاتِ خدا تے فنا فی الشیخ دا درس بڑے سوہنے

انداز وچ دتا گیا اے:

بیا ای عشق جان سوزان کہ من خود را بتو سوزم
اگر سوزی وگرنہ من یقین را بتو سوزم
خس و خاشاک می سوزی درونِ خویش می جوشی
کنون مارا شدی روزی، بیا خود را بتو سوزم
دلی با یار خود بستم ز جان ھم دست خود شستم
چون مستان وار من مستم، بیا خود را بتو سوزم (16)

سلطان باہو ہوراں دے صوفیانہ تے عارفانہ افکار اوہناں دے فارسی شعراں وچ بوہت اگڑواں اے، اوہناں دے وکھرے تے نویکلے صوفیانہ تے عارفانہ افکار دا اوہناں دے شعراں وچ وکھ وکھ نتارا کرنے آں۔ اوہناں دی شاعری وچ سب توں زیادہ مرشد تے مرید دے موضوع تے بحث لبھدی اے۔ صوفیا دی نظر وچ سلوک دے رستے تے راہنمائی کرن والے نوں مرشد متھیا جاندا اے۔ اہلِ تحقیق دے نزدیک، ''مرشد اوس نوں آکھدے نیں جو راہ راست تے راہ مستقیم ول راہبری کرے۔ مرشد نوں شیخ تے پیروی آکھدے نیں۔''(17)

سلطان باہو اپنی نثری تے شعری تخلیقات وچ مرشد تے راہبر دے منصب بارے چوکھا چانن پایا اے۔ 'عین الفقر' وچ اوہ لکھدے نیں: ''مرشد نوں اوس درخت وانگوں ہونا چاہی دا اے جیہڑا گرمی تے سردی اپنے اُتے جُڑدا اے پر اپنے تھلے بیٹھن والے نوں مکمل آرام پہنچاوندا اے۔ مرشد نوں دشمن دنیا تے دوست دین ہونا چاہی دا اے۔''(18)

اپنی ایک ہور لازوال تصنیف 'نورالھدیٰ' وچ مرشد دیاں خوبیاں بارے لکھدے نیں کہ: ''مرشد لئی لازم تے فرض عین اے کہ طالب اللہ نوں مقام خوف یعنی ترس و مقام رجا یعنی مقام کشف القبور تے مقام مجلس محمدیؐ بارے دسے تے اوتھے اپڑاوے نالے طالب حق نوں تلقین معرفت علم کرے۔''(19) اپنے شعراں وچ وی سلطان باہو مرشد بارے چوکھے شعر آکھے نیں۔ 'مفتاح العارفین' وچ آکھدے نیں:

مرد مرشد می برد در ہر مقام مرشد نامرد طالب زر تمام (20)

'قرب دیدار' وچ لکھدے نیں:

می تواند بست مشکل را ز نور ہر کہ دیدارش رسد، شد با حضور (21)

'نورالھدیٰ' وچ مرشد کامل دا تعارف کرواندیاں ہویاں آکھدے نیں کہ:

مرشدِ کامل بود ، کامل نظر طالب کامل بود ، اہل از خضر
مرشد اکمل بود ، عارف نظر گنج بخشد طالبان را سیم و زر (22)

'دیدار بخش' وچ مرشد دا تعارف کراندیاں آکھدے نیں کہ:

مرشدی راہبر بیامد، می برد دارالامن لامکان والا نشان، با خدا انجمن (23)

'مفتاح العارفین' وچ لکھدے نیں:

مرد آن راھبر بود راہ خدا
از یک نظر طالب کند باطن صفا
طالبی باید طلب جان سوختہ
طالبِ دیدار جان سوختہ (24)

ہر بے مرشد مریدنوں مشورہ دیندیاں آکھدے نیں:

ہر کرا مرشد نباشد پیشوا
این رسالہ بس بود رھبر خدا
در مطالعہ دار دائم اہلِ دین
عارفی فی اللہ شوی حق الیقین (25)

سلطان باہوؒ دی شاعری دا ایک ہور اہم موضوع لقاء و رویت اے۔ لقاء و رویت صوفیا تے عرفا وچ خواہشِ دیدارِ محبوب حقیقی دے وصل نوں آکھدے نیں تے موت نوں ایس دا واحد رستہ آکھدے نیں تے صوفیاء محبوب حقیقی توں جدائی دا بڑا دکھ منادے نیں۔ مولانا رومؒ دی مثنوی معنوی دا آغاز وی ایس طرحاں دے شعراں نال ای ہوندا اے:

بشنو از نی چون حکایت می کند
وز جدای ہا شکایت می کند
کز نیستان تا مرا ببریدہ اند
از نفیرم مرد و زن نالیدہ اند
ہر کسی کو دور ماند از وصل خویش
باز جوید روزگار وصل خویش (26)

سلطان باہوؒ جیہڑے سلطان العارفین دا لقب لکھدے نیں اوہناں وی اپنے شعراں وچ ایس فکر تے خواہش دا ذکر بوہت زیادہ کیتا اے۔ سلطان باہوؒ 'فضل اللقا' وچ آکھدے نیں: ''جان لو کہ معرفت دی بنیاد موت اُتے اے، فنا، وصل تے معرفت زندگی اے تے لقاء معرفت ذات اے۔ جیہڑا عارف ایہناں مرحلیاں توں نہیں گزردا اوہنوں فقیر عارف باللہ نہیں آکھیا جا سکدا۔'' (27) اوہناں دے شعراں وچ لقاء و رویت دے شعر ویکھو:

طالبی دیدار با حق یار باش دم بدم معراج دل بیدار باش (28)

ایک ہور جگہ لکھدے نیں:

ہر کہ طالب حق، لقا محمود شد ہر کہ منکر از لقاء مردود شد (29)

'محک الفقر خورد' وچ وصال دی لذت بیان کردیاں آکھدے نیں:

خلق را مرگ است عارف را وصال موت معراج است واصل با جمال (30)

فقر وفقیر سلطان باہو دی لکھتاں دا بڑا مستند تے کثرت نال ورتیا جاون والا فکری موضوع اے۔ 'کلید التوحید' وچ لکھدے نیں: ''واضح رہوے کہ فقر دے تن کلمے نیں، ف۔ ق۔ ر، ف توں فنا ئے نفس، ق توں قدرتِ روح تے حرف رتوں رحم دلی مراد اے۔''(31)

اہناں دی لکھتاں وچ فقر وفقیر دے سرنانوے ہیٹھ بوہت سارے شعر لبھدے نیں۔ بطور نمونہ صرف کجھ شعر ویکھو:

شو فقیر، شو فقیر، شو فقیر دست گیری عاجزان را دست گیر (32)

با تو گویم بشنو ای روشن ضمیر طالب دنیا کجا باشد فقیر (33)

فقر و ریا ی است از توحید نور کل و جز مخلوق شد از وی ظہور

فقر خاص الخاص حق توحید ذات ہر کہ آید در فقر گردد نجات (34)

نیم نظری فقر بہ از کیمیا زان نظر عارف شوی واصل خدا (35)

فقر سہ حرف است ہر یک با عطا ذکر، فکر و معرفت با حق رضا

گر تو فقر از وی بجوی فقر جُو فقر، فخر الانبیاء است عین رو

فقرِ سرِ نورِ وحدت از خدا ہر کہ فقرش یافت نفس او شد فنا (36)

سلطان باہو دے شعراں دا اک خاص تے نویکلا موضوع اسم اللہ و دعوت دا اے۔ ڈاکٹر سلطان الطاف علی ایس تصور دی وضاحت کردیاں لکھدے نیں کہ: ''اسم اللہ تے دعوت دونویں حضرت سلطان العارفین دی تعلیمات دی خاص الخاص تلقین اے، صوفیاء اسم اللہ نوں تصوف دا منبع متھدے نیں تے مبتدی نوں تصور اسم اللہ دی تلقین کردے نیں۔ اوہناں دے خیال پاروں جدوں تیک نفس نوں مارن دا رستہ تصور اسم اللہ ای اے۔''(37) سلطان باہو دے ایس تصور دی مذید وضاحت لئی اوہناں دے کجھ شعر ذیل وچ درج نیں:

ھر چہ خوانی از اسم اللہ بخوان

اسم اللہ با تو ماند جاوِدان(38)

عارفان را اسم اللہ شد نصیب

نفسِ شیطان در نگنجد با حبیب

باہو با اسم اللہ دل بکوش
اسم اللہ را چہ داند خود فروش(39)
اسم اللہ بہ بود از سیم و زر
روز شب با اسم اللہ خوش نگر(40)
اسم اللہ ہر کہ را گردد رفیق
او فنا فی اللہ شود در جان غریق(41)

مجلسِ محمدی تے حضوری سلطان باہو دی شاعری دا اک ہور من کھچواں تے خاص موضوع اے۔ اوہناں دی نثری تے شعری لکھتاں وچ ایس دا خاص مقام دسیا گیا اے۔ سالک اپنے مرشد دی راہنمائی وچ سلوک دی منزلاں ماردا ہویا اوس مقام تے اپڑ جاندا اے کہ اوتھے محمدؐ تے دیگر ائماء کرام نال ملاقات ہوندی اے۔ عرفا و محققین دے نزدیک: ''اے اک روحانی مقام اے جتھے انسان (سالک) زمان و مکان دی قیدتوں اگے نکل جاندا اے تے حالت کشف وچ حضرت محمدؐ نال جا ملدا اے تے اوہناں دا قربِ خاص پالیندا اے تے جدوں چاہوے اہناںؐ نال ملاقات کر لیندا اے۔ اے مرتبہ عظیم اولیا نوں حاصل سی تے ایس مقام دی ابتدا مراقبہ نال ہوندی اے۔''(42)

ایس ضمن وچ سلطان باہو دے شعر ویکھو:

دیدہ آن باشد کہ بیند عین نور
دیدہ آن باشد بود مجلس حضور(43)
ہر کرا باشد حضوری با حضورؐ
غرق فی التوحید وحدت ذاتِ نور(44)
ہر مریدش آفتاب روشنی حق نما
فیض بد ہد فیض بخشد بر در حاضر مصطفیٰؐ(45)

دوجے صوفیا تے عرفا وانگ سلطان باہو ہوراں ول وی تکذیبِ حبِ دنیا دا فلسفہ تے فکر بڑی شدت نال نظر آندی اے۔ دوجیاں وانگ اوہناں ول وی حب دنیا تے حب مالِ دنیا نوں خلاف طریقت قرار دتا گیا اے۔ پروفیسر احمد سعید ہمدانی دے مطابق: ''صوفیا دی اصطلاح وچ دنیا توں مراد اوہ کاروبار تے تجارت اے جیہڑا دینی عقائد تے اخلاق حسنہ نوں بھلا کے دنیا دا مال و دولت اکٹھا کرن لئی کیتا جاوے۔''(46)

پروفیسر سرفراز حسین قاضی لکھدے نیں: ''سلطان باہو دنیا نوں حقیر تے ذلیل چیز قرار دیندے نیں تے صوفیا نوں ترک دنیا دی تلقین وی کردے نیں۔''(47)

سلطان الطاف علی دے خیال پاروں: ''حضرت سلطان العارفین قدس سرہٗ نے اپنی ساریاں

لکھتاں وچ کئی واری دنیا تے دنیا داری دی مذمت کیتی اے۔ اوہناں دے خیال پاروں ہر اوہ چیز دنیا اے جیہڑی خدا ولوں غافل کر دیوے تے خالق حقیقی توں دور کر دیوے۔''(48)

سلطان باہو دی مختلف کتاباں وچ ایس بارے بوہت سارے شعر وی لبھدے نیں جیہناں وچوں کجھ ایتھے ویکھو:

مائل دنیا کی شود جز سگی
کینہ وری بی خبری بدرگی
طالب دُنیا ز سگ کمتر است
ظاہر او گرچہ بجاو فراست (49)
فقر دنیا دِہ بیا راہِ خدا
فقر را ھادیست باوی مصطفیٰؐ (50)
طالبا ہمت بکن توفیق تر
سہ طلاقش دادہ برسیم وزر (51)
از دل بیرون کشیم غم دنیا و آخرت
یا خانہ جای رقص بود یا سرای دوست (52)
دین و دنیا بر دو بادل راہ نیست
عارفان را طلبِ عز و جاہ نیست (53)

بوہت سارے دوجے صوفی شعرا وانگوں سلطان باہو وی وحدت الوجود دے قائل سن پر کدھرے کدھرے اوہناں دے شعراں وچ وحدت الشہود وی وکھالی دیندا اے۔ سلطان الطاف علی لکھدے نیں،''اوہناں دی شاعری وچ وجود وشہود نوں اکو جیہا مقام دِتا جاندا اے۔ ایس بارے بڑی پکی سوچ نال لکھدے نیں:''ولا موجود فی الکونین لامقصود الہ ھو، مزید وادھا کر دیاں آکھدے نیں:

ھوالاول، ہوالاخر ظہور آمد تجلی او
بذات خود ھو یدا حق کہ لا فی الکونین الا ھو

پہلے مصرعے وچ فلسفہ شہودی نظر آندا اے تے لا فی الکونین الا ھو، مکمل طور تے وجودی فکر دا عکاس اے۔''(54)

پروفیسر سرفراز حسین قاضی دے خیال پاروں:''سلطان باہو دا زیادہ جھکاؤ وحدت الوجود ول اے، او توحید، وجود باری تعالیٰ دے آگو تے منن والے نیں تے باقی ہر شے نوں غیر موجود سمجھدے نیں۔''(55) ایہناں دوہواں فلسفیاں دے شعر سلطان باہو دے کلام وچ وکھو وکھ ویکھو:

وحدت الوجود:

ہر یکی از قطرہ دعوی کرد من بدریا یافتم
چون عین دریا یافتم خود گم بدریا ساختم (56)
آب جو در آب گم شد آب گُو
ھم چنانست قربِ دیدارش برد (57)

وحدت الشہو د:

ہر طرف بینم بیابم ذات نور
ھیچ پنہان نیست اللہ باحضور (58)
آفتاب و ماہتاب توی
خود راہ رو راہ روان توی (59)

سماع تے مراقبہ سلطان باہوؒ دے کلام دا اک ہور اہم موضوع اے۔ ایہ ایسا موضوع اے جیہڑا صوفیا وچ متنازعہ مسئلہ رہیا اے۔ بعض ایہنوں درست قرار دیندے نیں تے بعضاں نے ایہنوں حرام قرار دتا اے۔ صوفیا دے نزدیک، ''اوہ کلام جیہڑا توحید تے عشق الٰہی نال رچیا ہوئے تے مٹھی تے من کھچویں زبان وچ سننا اصلی سماع اے تے ایہ کسی طرحاں وی حرام تے ممنوع نہیں۔'' (60) جدوں کہ عرفا و صوفیا دی نظر وچ مراقبہ دا مطلب اے: ''مراقبہ دا مطلب نگرانی اے، صوفیا دی اصطلاح وچ مراقبہ اک خاص حالت دا ناں اے جدے وچ ذکر و فکر دونویں شامل ہون، دوزانو ہو کے بیٹھ جاون تے ہر طرح دے وسوسے دلوں کڈھ دیوے تے کسے اک کلمے، اسما اللہ یا آیۃ مبارکہ دا ورد جاری کرے۔ حضرت سلطان العارفین سلطان باہوؒ کول مراقبہ دی کجھ قسماں نیں یعنی مراقبہ تصور اسم اللہ ذات، مشق مرقوم وجودیہ، مراقبہ مجلس محمدیؐ وغیرہ، بحرحال مراقبہ جیہڑا وی ہووے اوہدے آداب و شرائط ہونے چاہی دے نیں یعنی جسم تے لباس پاک ہووے، وضو کر کے مراقبہ کرے۔'' (61)

سلطان الطاف علی لکھدے نیں: ''سلطان العارفین دے نزدیک سرودِ رحمانی سماع تے ذکر و مدح اللہ تعالیٰ تے ذکر و نعت محمدؐ دا ناں اے، اوہناں دے نزدیک نفس نوں فنا کرن والا سرود بہتر اے تے درویشاں دا رقص وی ٹھیک اے۔'' (62) سمع و مراقبہ بارے اوہناں دے کجھ شعر ویکھو:

سرود سرود بہر نفس و ہوا
این ھوا را ای برادر کی روا دارد خدا (63)
مراقبہ رہبر بدیدار خدا
ھم چو خوابی می بود باطن صفا (64)

سارے صوفیا توحید دے عقیدے تے وی راسخ یقین رکھدے سن۔ سلطان باہوؒ وی اللہ

تعالیٰ دی توحید تے وحدانیت اتے مکمل صفتاں تے کمالات نال یقین رکھدے سن۔ اوہناں دیاں لکھتاں وچ توحید دے موضوع تے بوہت سارے شعر لبھدے نیں۔ اوہناں وچوں چند ملاحظہ کرو:

ہر کہ در توحید غرقش یا نبیؐ
دل با حضوری خلوتش قرب از قوی (65)

باہوؒ مطلق واحد و توحید
ہر کہ اینجا ندید ہم آنجا ندید (66)

طلب کن از مرشدت توحید نور
طلب کن از مرشدت قربش حضور (67)

گر تو خواہی دید دیدن با عیان
غرق دی التوحید شو در لا مکان (68)

جذب و وجدان ایک مخصوص مستی دی کیفیت دا ناں اے جیہڑی صوفیا حدوں ودھ لبھدی اے کیوں جے سلوک دے رستے جذب و وجدان توں بغیر مکمل نہیں ہوندے۔ صوفی دے نزدیک: ''ایک خاص کیفیت دا دل تے طاری ہو جانا جیہدے وچ تہاڈے اردے تے کوشش دا کوئی عمل دخل ناں ہووے۔''(69) کیوں جے سلطان باہوؒ وی ایک عارف کامل تے عاشق صادق سن، ایس اوہناں دے کلام وچ وی جذب و وجدان دی ایہ کیفیت بوہت نظر آوندی اے۔ چند نمایندہ شعر ملاحظہ کرو:

ہر کہ از خود گم شود بیند چہ چیز
نور با نورش رسید ای بی تمیز

ہر کہ از خود گم شود از خود فنا
با خدا وحدت رسد گردد بقا (70)

از وصال مست باشد لازوال
ابتدا مست باشد بی وصال (71)

ریا کاری ساڈے وسیب دا اک عمومی رویہ اے جیہڑا روزمرہ زندگی وچ بکثرت ویکھن نو ملدا اے۔ سلطان الطاف علی لکھدے نیں: '' اوہ ریا کاری تے دکھاوے دی روش، تصنع و حیلہ و مکرنوں حدوں ودھ ناپسند کردے سن۔''(72) اس بارے اوہناں دے کلام دے کجھ نمونے ویکھو:

ہر کہ غافل می شود ذکر خدا
نفس اوفربہ شود کفر و ریا (73)

با ھوا بہر از خدا تقویٰ نما
وز خدا غافل نباشد، ہیچ حال (74)

باہوسوختہ عشق را ناچار چہ کند
کافرعشق را زنّار چہ کند
مسلمانیم از الست و بلیٰ
جنت بہار بی یار چہ کند (75)

قرآن مجید قیامت تک تمام انساناں دا کامل راہبر متھیا جاندا اے۔ صوفیا وعرفاء نے وی ایس راہبر کامل توں کتاب مبین توں بوہت استفادہ کیتا اے۔ پروفیسر سید احمد سعید ہمدانی لکھدے نیں:

''حضرت سلطان باہو نے اپنے فقر دے نصاب وچ طالبِ حق واسطے علم تفسیر قرآن تے شرح حدیث نوں لازم قرار دِتا اے کہ ایس توں بغیر اوہناں دا ہر ویلے گمراہ ہو جان دا خطرہ رہندا اے حضرت سلطان باہو نے وی اپنی کتاباں وچ آیات قرآنی تے احادیث دی بوہت ورتوں ملدی اے۔''(76)

نمونے دے شعر ویکھو:

نحنُ اقرب راز قرآن یاد کن
این مراتب یافتن از کہنہ کن (77)
با تو گویم بشنوی ای جانِ عزیز
از قرآن بیرون نباشد ہیچ چیز (78)
ہر یک مراتب راز قرآن یافتم
قرآن پیشوای خود وسیلہ ساختم (79)

صوفیا وچ قرب الٰہی دا حصول وی بوہت اہم مسئلہ متھیا جاوندا اے۔ سلطان باہو قرب الٰہی دے یقین دی تلقین کردیاں آکھدے نیں کہ محبوب حقیقی ساڈے بوہت نزدیک اے، ساڈی شہ رگ توں وی نزدیک، سانوں وی اوہدے قریب ہوون دی کوشش کرنی چاہی دی اے:

قرب حق با تو چنان دارد یقین
تو ہمی دانی کہ از ما دور تر
کاشکی از قرب او واقف شوی
تا نگردی گردِ دنیا در بدر (80)
ھر کہ واصل گشت با قربش حضور
قرب با قربش رساند ذات نور (81)
از نحنُ اقرب یافتم نزدیک تر
از شہ رگی نزدیک بینم با نظر (82)

عارف وصوفی، تصوف وعرفان دے دو بوہت اہم موضوعات نیں۔ تصوف دی اصطلاح وچ

عارف دی معنی نیں: ''جیہڑا جاندا ہوئے اوس نوں عارف آکھیا جاندا اے، پر اصطلاح وچ جیہڑا خدا نوں جاندا ہووے اوس نوں عارف تے ولی کامل آکھیا جاندا اے۔ صوفیا وچ جیہڑا حال و مکاشفہ دے ذریعے خدا نوں پہچان لوے اوس نوں صوفی آکھیا جاندا اے۔''(83)

سلطان باہو دے شعراں وچ صوفی تے عارف دی اصطلاح بوہت زیادہ ورتی گئی اے:

تا توانی خویش را از خلق پوش
عارفان را این کی پسند دخود فروش(84)
ہر کہ ظاہر باطنش شد یک وجود
این چنین اش عارف حق یافت زود(85)

صوفیا وچ فنا فی اللہ دا مقام تے رتبہ حاصل کرن لئی بوہت جتن کیتے جاوندے نیں۔ سلوک دیاں منزلاں طے کیتیاں جاوندیاں نیں۔ تصوف وعرفان دیاں کٹھنایاں توں لنگھ کے فنا فی اللہ دی منزل تے اپڑنا نصیب ہوندا اے۔ ایس منزل نوں صوفیانہ اصطلاح وچ استغراق وی آکھیا جاوندا اے۔ ڈاکٹر سلطان الطاف علی دے بقول: ''ایہ عرفان دی اخیر اے تے حضرت سلطان العارفین ایس مقام فنا فی اللہ تے اپڑ کے بقا باللہ دا رتبہ پالتا سی۔''(86) ایس فلسفے بارے سلطان باہو دے شعر ملاحظہ کرو:

ہر کسی اینجا رسیدہ بالقا شد
فنا فی اللہ کہ دائم با خدا شد (87)
ہر کرا دیدار شد فی اللہ فنا
ہیچ دم غافل نباشد از خدا(88)
اسم اللہ ہر کرا گردد رفیق
او فنا فی اللہ شود در جان غریق (89)

کلمہ طیبہ دا ورد تے ذکر صوفیا وچ بڑی اہمیت رکھدا اے۔ سلطان باہو دے افکار تے کلام وچ ایہدی ورتوں حدوں زیادہ لبھدی اے، سلطان الطاف علی دے خیال پاروں: ''حضرت سلطان العارفین دا عقیدہ سی کہ کلمہ طیب ازل توں سی تے کائنات دی تخلیق توں پہلے موجود سی۔''(90)

حضرت سلطان باہو فرماندے نیں:

کلیدِ قفل جناں لا الہٰ الا اللہ
نجات مردم جاں لا الہٰ الا اللہ
چہ خوف آتشِ دوزخ، چہ باک دیوِ لعین
ورا کہ کرد بیاں لا الہٰ الا اللہ

نبود مُلکِ دو عالم، نہ بود چرخ کبود
کہ بود دور اماں لا الہٰ الا اللہ (91)

بر زبان لاحول بر دل لا اِلہ
دل شود پُر نور از ذکرِ اِلہ (92)

تکذیب نفس یعنی نفسانی خواہشات دا انکار تے رَد، صوفیا دا بوہت بنیادی تے اہم موضوع رہیا اے۔ صوفیا نفس نوں خدا نال جوڑ کے تہذیب نفس دی منزل تے اپڑدے نیں۔ پروفیسر سرفراز حسین قاضی دے بقول: ''حضرت سلطان باہوؒ آکھدے نیں کہ طریقت راہیں نفس نوں مارن دے طریق دی راہبری حاصل کرنا فقیر تے مرشد لئی لازم اے۔ سو کتاباں پڑھیاں نفس نہیں مردا۔''(93)
سلطان باہوؒ دے شعراں وچ تکذیب نفس دا پرچار ویکھو:

نفس گر سلطان شود مسند نشین
سگ بگردش آسیا گردد یقین (94)

نفس مارا در قبر شد زیر خاک
روح مارا برد رحمت شد بہ پاک (95)

صوفیا وچ علم دی اصطلاح وی بوہت ورتی جاندی اے۔ حضرت سلطان باہوؒ نے وی علم دی اہمیت دا بوہت زیادہ ذکر کیتا اے۔ سلطان الطاف علی دے مطابق: ''اوہناں دے فکر تے نگاہ وچ علم اوہ اے جیہڑا خدا تک اپڑائے نہ کہ خدا توں جدا کرے، اللہ دی معرفت علم توں وکھ ہو کے ممکن ای نہیں۔''(96) سلطان باہوؒ فرماندے نیں:

درحضوری سہ مکان و سہ نشان
علم وحلم و عارفِ صاحب عیاں (97)

علم باطن معرفت راہبر خدا
باز دارد حرص وحسد و از ھوا(98)

علم را آموز علمش حق نما
جاہلان را پیش ایزد نیست جا(99)

مندرجہ بالا گزارشاں پاروں اسی گویڑ لا سکدے آں کہ حضرت سلطان باہوؒ دی فارسی لکھتاں، نثر تے شعر دونویں نا صرف تصوف وعرفان دے اُچ پدھر تے موجود نیں بلکہ اوہناں دی ایہ لکھتاں سالکان راہ حق تے تصوف وعرفان نوں مکمل راہبری وی فراہم کردیاں نیں۔ کئی سو ورہے گزرن توں بعد وی اہناں دی فکر وفلسفہ تے لکھتاں راہ سلوک تے رہبری دا فریضہ احسن طریقے نال ادا کر رہے نیں۔

حوالہ جات:

* ایسوسی ایٹ پروفیسر، گورنمنٹ شالیمار کالج، لاہور
** ایسوسی ایٹ پروفیسر، جی۔سی یونیورسٹی لاہور

1۔ شاکر کندان۔ مجلّہ پیغام آشنا (اسلام آباد: شمارہ 49، 2012ء) 97۔
2۔ احمد سعید ھمدانی، پروفیسر۔ احوال و مقامات حضرت سلطان باہو (لاہور: ناشاد پبلشرز 1996ء) 181۔
3۔ نسیم، پروفیسر ڈاکٹر۔ محک الفقر کلاں از سلطان باہو (لاہو: حق باہو منزل، 2002ء) 10۔
4۔ خالد پرویز ملک۔ حیات و تعلیمات و کلام باہو (لاہور: علم و عرفان پبلشرز، 2003ء) 16۔
5۔ سلطان الطاف علی، ڈاکٹر۔ احوال و آثار فارسی حضرت سلطان باہو (اسلام آباد: انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، 2003ء) 138۔
6۔ رفعت یاسمین۔ کلام سلطان باہو کے اردو ترجم کا تحقیقی و تنقیدی مطالعہ (لاہور: مقالہ تحقیقی شعبہ اردو، پنجاب یونیورسٹی، 2003ء) 64۔
7۔ نسیم۔ کے۔ بی پروفیسر، ڈاکٹر۔ مفتاح العارفین از سلطان باہو (لاہور: سلطان باہو اکیڈمی 1996ء) 18۔
8۔ سلطان الطاف علی، ڈاکٹر۔ احوال و آثار فارسی حضرت سلطان باہو، 138 تا 180۔
9۔ رفعت یاسمین۔ کلام سلطان باہو کے اردو ترجم کا تحقیقی و تنقیدی مطالعہ، 22۔
10۔ فقیر الطاف حسین۔ باہو عین یاہو، (لاہور: شبیہ برادرز، 2010ء) 271۔
11۔ اختر جعفری ڈاکٹر سید۔ نویں زاویے ''سلطان العارفین حضرت سلطان باہو دا صوفیانہ مسلک'' (لاہور: ایمپوریم 1987ء) 45۔
12۔ کے- بی-نسیم۔ دیوان باہو فارسی، (لاہور: ادارہ تعلیم القرآن، 2004ء) 26۔
13۔ قاضی جاوید۔ پنجاب کے صوفی دانشور (لاہور: نگارشات، 1986ء) 174۔
14۔ کے- بی-نسیم۔ دیوان باہو فارسی، 9۔
15۔ کے- بی-نسیم۔ دیوان باہو فارسی، 26۔
16۔ کے- بی-نسیم۔ دیوان باہو فارسی، 28۔
17۔ اختیار حسین کیف نیازی۔ شاعری میں صوفیانہ اصطلاحات (کراچی: ویلکم بک پورٹ، 2009ء) 225۔
18۔ سلطان باہو حضرت۔ عین الفقر (لاہور: حق باہو منزل، 1998ء) 126۔
19۔ سلطان باہو حضرت۔ نور الھدیٰ (لاہور: دربار فیض رائے ونڈ 2012ء) 52۔
20۔ سلطان باہو حضرت۔ مفتاح العارفین (لاہور: پروگریسو بکس، 2011ء) 85۔
21۔ سلطان باہو حضرت۔ قرب دیدار (لاہور: حق باہو منزل، س ن) 26۔

22۔ سلطان باہو حضرت۔نور الھدیٰ، 255۔
23۔ سلطان باہو حضرت۔ دیدار بخش خورد (لاہور: حق باہو منزل، س ن)18۔
24۔ سلطان باہو حضرت۔ مفتاح العارفین (لاہور: سلطان باہو ریسرچ انسٹیٹیوٹ، 2001ء)114۔
25۔ سلطان باہو حضرت۔عین العارفین (لاہور: حق باہو منزل، 1998ء)98۔
26۔ جلال الدین رومی مولانا۔مثنوی مولوی معنوی (لاہور: اسلامی کتاب خانہ، س۔ن)35۔
27۔ سلطان باہو حضرت۔فضل اللقا (لاہور: حق باہو منزل، 1999ء)64۔
28۔ سلطان باہو حضرت۔محکم الفقرا، (لاہور: سلطان باہو ریسرچ انسٹیٹیوٹ، 1997ء)48۔
29۔ سلطان باہو حضرت۔ دیدار بخش خورد (لاہور: سلطان باہو ریسرچ انسٹیٹیوٹ، 2002ء)16۔
30۔ سلطان باہو حضرت۔محک الفقر خورد (لاہور: سلطان باہو ریسرچ انسٹیٹیوٹ، 2000ء)134ء
31۔ سلطان باہو حضرت۔کلید التوحید کلاں (لاہور: العارفین پبلی کیشنز، 1993ء)159ء
32۔ سلطان باہو حضرت۔عین العارفین، 42۔
33۔ سلطان باہو حضرت، گنج الاسرار، سلطان باہو ریسرچ انسٹیٹیوٹ لاہور، س۔ن، ص 64
34۔ سلطان باہو حضرت۔کلید التوحید کلاں، 216۔
35۔سلطان باہو حضرت۔محلک الفقر کلاں (لاہور: سلطان باہو ریسرچ انسٹیٹیوٹ، 2002ء)194۔
36۔ سلطان باہو حضرت، محک الفقر خورد، 143۔
37۔ سلطان الطاف علی، ڈاکٹر۔احوال و آثار فارسی حضرت سلطان باہو، 245۔
38۔ سلطان باہو حضرت۔کلید التوحید کلاں، 285۔
39۔ سلطان باہو حضرت۔محک الفقر کلاں، 92۔
40۔ سلطان باہو حضرت۔مفتاح العارفین، 104۔
41۔ سلطان باہو حضرت۔عین الفقر، 90۔
42۔ احمد سعید ھمدانی پروفیسر سید۔احوال و مقامات حضرت سلطان باہو، 152۔
43۔ سلطان باہو حضرت۔کشف الاسرار، (لاہور: حق باہو منزل، 1999ء)40۔
44۔ سلطان باہو حضرت۔فضل اللقا، 20۔
45۔ سلطان باہو حضرت۔کلید التوحید کلاں، 86۔
46۔ احمد سعید ھمدانی پروفیسر سید۔احوال و مقامات حضرت سلطان باہو، 72۔
47۔ سرفراز احمد قاضی پروفیسر ڈاکٹر۔تصوف تے پنجابی دے صوفی شاعر (لاہور: عزیز بک ڈپو، 1973ء)235۔
48۔ سلطان الطاف علی، ڈاکٹر۔احوال و آثار فارسی حضرت سلطان باہو، 254۔
49۔ سلطان باہو حضرت۔کلید التوحید کلاں، 100۔

50۔ سلطان باہو حضرت۔ محک الفقر کلاں، 118۔
51۔ سلطان باہو حضرت۔ نور الھدیٰ، 164۔
52۔ سلطان باہو حضرت۔ دیدار بخش کلاں، 78۔
53۔ سلطان باہو حضرت۔ عین العارفین، 20۔
54۔ سلطان الطاف علی، ڈاکٹر۔ احوال و آثار فارسی حضرت سلطان باہو، 262۔
55۔ سرفراز احمد قاضی پروفیسر ڈاکٹر۔ تصوف تے پنجابی دے صوفی شاعر، 234۔
56۔ سلطان باہو حضرت۔ محک الفقر کلاں، 116۔
57۔ سلطان باہو حضرت۔ قرب دیدار، 110۔
58۔ سلطان باہو حضرت۔ فضل اللقا، 50۔
59۔ سلطان باہو حضرت۔ جامع الاسرار (لاہور: سلطان باہو ریسرچ انسٹیٹیوٹ، 2003ء) 18۔
60۔ اختیار حسین کیف نیازی۔ شاعری میں صوفیانہ اصطلاحات، 155۔
61۔ احمد سعید ھمدانی پروفیسر سید۔ احوال و مقامات حضرت سلطان باہو، 166۔
62۔ سلطان الطاف علی، ڈاکٹر۔ احوال و آثار فارسی حضرت سلطان باہو، 257۔
63۔ سلطان باہو حضرت۔ عقل بیدار (لاہور: پروگریسو بکس، 1994ء) 73۔
64۔ سلطان باہو حضرت۔ محک الفقر کلاں، 454۔
65۔ سلطان باہو حضرت۔ قرب دیدار، ص 70۔
66۔ سلطان باہو حضرت۔ جامع الاسرار، 154۔
67۔ سلطان باہو حضرت۔ عقل بیدار، 52۔
68۔ سلطان باہو حضرت۔ نور الھدیٰ، 239۔
69۔ اختیار حسین کیف نیازی۔ شاعری میں صوفیانہ اصطلاحات، 247۔
70۔ سلطان باہو حضرت۔ کلید التوحید کلاں، ص 272۔
71۔ سلطان باہو حضرت۔ محک الفقر کلاں، 212۔
72۔ سلطان الطاف علی، ڈاکٹر۔ احوال و آثار فارسی حضرت سلطان باہو، 264۔
73۔ سلطان باہو حضرت۔ شمس العارفین (لاہور: پروگریسو بکس، 2013ء) 72۔
74۔ سلطان باہو حضرت۔ محک الفقر کلاں، 74۔
75۔ سلطان باہو حضرت۔ جامع الاسرار، 200۔
76۔ احمد سعید ھمدانی پروفیسر سید۔ احوال و مقامات حضرت سلطان باہو، 152۔
77۔ سلطان باہو حضرت۔ عقل بیدار، ص 113۔

78۔ سلطان باہو حضرت۔ نور الھدیٰ، 82۔
79۔ سلطان باہو حضرت۔ دیدار بخش کلاں، 16۔
80۔ کے۔ بی۔ نسیم۔ دیوان باہو، 70۔
81۔ سلطان باہو حضرت۔ قرب دیدار، 36۔
82۔ سلطان باہو حضرت۔ نور الھدیٰ، 181۔
83۔ اختیار حسین کیف نیازی۔ شاعری میں صوفیانہ اصطلاحات، 117۔
84۔ سلطان باہو حضرت۔ کلید الجنت (لاہور: سلطان باہو ریسرچ انسٹیٹیوٹ، 1998ء) 106۔
85۔ سلطان باہو حضرت۔ مفتاح العارفین، 184۔
86۔ سلطان الطاف علی، ڈاکٹر۔ احوال و آثار فارسی حضرت سلطان باہو، 268۔
87۔ سلطان باہو حضرت۔ شمس العارفین، 177۔
88۔ سلطان باہو حضرت۔ دیدار بخش خورد (لاہور: سلطان باہو ریسرچ انسٹیٹیوٹ، 2002ء) 44۔
89۔ سلطان باہو حضرت۔ عین الفقر، 90۔
90۔ سلطان الطاف علی، ڈاکٹر۔ احوال و آثار فارسی حضرت سلطان باہو، 269۔
91۔ سلطان باہو حضرت۔ محک الفقر کلاں، 26۔
92۔ سلطان باہو حضرت۔ کلید التوحید کلاں، 360۔
93۔ سرفراز احمد قاضی پروفیسر ڈاکٹر۔ تصوف تے پنجابی دے صوفی شاعر، 234۔
94۔ سلطان باہو حضرت۔ عین الفقر، 178۔
95۔ سلطان باہو حضرت۔ عقل بیدار، ص 44۔
96۔ سلطان الطاف علی، ڈاکٹر۔ احوال و آثار فارسی حضرت سلطان باہو، 273۔
97۔ سلطان باہو حضرت۔ اسرار القادری (لاہور: پروگریسو بکس، 1994ء) 70۔
98۔ سلطان باہو حضرت۔ امیر الکونین (لاہور: پروگریسو بکس، 2011ء) 150۔
99۔ سلطان باہو حضرت۔ عقل بیدار، ص 68۔